

DESCOBRIR LA MUNTANYA, DESCOBRIR ELS PIRINEUS: DE LA IMATGE MEDIEVAL A LA MUNTANYA CATALANA

Francesc Roma i
Casanovas

Resum

Per entendre la descoberta dels Pirineus cal fer referència a dos moviments històrics sense els quals aquesta no s'entendria. D'una banda, l'evolució en el món occidental de la idea de *mntanya* i, de l'altra, l'actitud existencial vers *les muntanyes*. Aquesta distinció entre una idea altament abstracta i un conjunt de llocs concrets resulta essencial per entendre la descoberta, física i simbòlica, de la *mntanya catalana*.

Les muntanyes de l'edat mitjana i bona part de la moderna van ser temudes i ignorades per la cultura sàvia, una cultura que, d'altra banda, tenia una imatge altament simbòlica del que era *la mntanya*. Amb el pas del temps, però, diversos canvis en el món científic, literari o artístic —fins i tot religios— van posar de relleu aquestes noves realitats. D'aquesta manera, *les muntanyes* esdevingueren llocs d'interès científic i progressivament també d'esbarjo; però la necessitat humana de transcendir la realitat va donar lloc a una nova imatge de *la mntanya*.

Aquesta nova imatge, en el nostre país, deu molt a persones i institucions vinculades a la cultura de la Renaixença, a partir de la qual s'inventà una imatge de *la mntanya catalana* que tenia la seva arrel en els estereotips utilitzats per descriure Suïssa. Aquest procés no va respondre a una translació estètica, perquè els primers llocs on es va manifestar no foren precisament els Pirineus verds que podien ser comparables a la república alpina, sinó a un interès sociopolític lligat al sorgiment d'allò que més endavant es digué el fet diferencial català.

Moviments com la nova moda d'anar a prendre les aigües als balnearis o l'excursionisme van donar a conèixer aquesta nova realitat; d'aquesta manera, alguns d'aquests llocs varen ser connotats a partir de la idea de la *mntanya catalana*. Si no, com s'explica que l'alta mntanya catalana es trobés, entre altres llocs, a la plana de Vic?

Paraules clau: mntanya, paisatge, Pirineus, Catalunya.

Abstract: *Discovering the mountain, discovering the Pyrenees: from the medieval image to the Catalan mountain.*

To understand the discovery of the Pyrenees we must refer to two historical movements which are essential for its comprehension: on the one hand, the evolution in the western world of the idea of

mountain and, on the other hand, the existential attitude towards the *mountains*. The distinction between a highly abstract idea and a group of actual places is essential to understanding the physical and symbolic discovery of the *Catalan Mountain*.

The mountains of the medieval era and a good part of the modern one were feared and ignored by the wise culture. Such culture, on the other hand, had a highly symbolic image of what *the mountain* was. Throughout the time, however, several changes in the scientific, literary and artistic world—even the religious one—highlighted these new realities. In this way, *the mountains* became places of scientific interest and, progressively, place of recreation; however, the human need to transcend reality gave rise to a new image of *the mountain*.

This new image, in our country, owes a lot to people and institutions linked to the culture of the Renaissance, from which an image of the *Catalan mountain* was created. Such an image was based on the stereotypes used to describe Switzerland. This process did not respond to an aesthetic translation, because the first places where it appeared were not precisely the green Pyrenees which could be compared to the Alpine republic, but to a socio-political interest tied to the emergence of what will later be called the distinctive Catalan fact.

Movements like the new fashion of going to the spas or hiking unveiled this reality; this way, some places were suggested from the idea of the *Catalan mountain*. Otherwise, how can it be explained that the high Catalan mountain was found, among other places, in the Plain of Vic?

Key words: mountains, landscape, Pyrenees, Catalonia.

Durant l'edat mitjana, *les muntanyes* varen ser mal vistes i considerades com a llocs horrorosos i perillosos, perquè suposaven un obstacle, una barrera que aïllava i separava, més que no un element de relació; un indret ple d'espadats, pendents escarpats, neu, fred, tempestes, dimonis, dracs, etc.¹ Potser per aquesta raó no hi ha textos medievals que facin un relat en què les muntanyes siguin explícitament descrites o interpretades. En canvi, *la muntanya* tenia una representació força positiva perquè era un lloc que permetia l'accés a les forces sagrades.² Per aquesta raó, *la muntanya* medieval, tot i ser present, no va ser admirada o conquerida en les seves manifestacions reals (*les muntanyes*).

Història de la muntanya

Històricament, la definició de muntanya ha estat força diferent d'aquella a la qual estem acostumats actualment. A banda de la seva simbologia en el món religiós —que no repassarem en aquest marc—, en la llengua castellana de l'edat mitjana, per posar un exemple, la paraula *montaña* feia referència a una superfície coberta d'arbres (*monte* o *matorral*).³ I encara que en el cas català o francès el mot *muntanya* es fes servir per referir-se a un lloc elevat (com a mínim des de l'any 1080 en el cas francès,⁴ del 1250 en el català),⁵ el concepte feia referència a una determinada aparença (el fet de sobresortir més que allò que l'envolta) i no tant a una realitat quantitativa. Aquest darrer punt s'entén perquè la noció

Mapa *Provincia Cataloniae cum confinijis*, de B. Burdigalensis, L. A. M. Regali i M. a. Guchen, 1643. Vegeu-hi la importància que adquireix la muntanya de Montserrat.

d'altitud va aparèixer en francès a la fi del segle XVIII, i el mot al segle següent.⁶ Fins llavors, el món occidental hauria tingut una percepció qualitativa de la realitat.⁷ Això explica també que fins al segle XVIII els cartògrafs tinguessin problemes per representar les muntanyes, raó per la qual donaven molta més importància a la hidrografia.⁸ La invenció del baròmetre el 1643, que va ser utilitzat per Pascal l'any 1647 per mesurar el Puy de Dôme,⁹ va tenir un valor transcendental perquè feia possible descriure amb exactitud matemàtica l'altura. D'aquesta manera, a casa nostra, amb l'arribada del segle XIX, ja es començarà a identificar muntanya amb verticalitat.¹⁰

En una concepció de l'espai molt diferent del que després serà l'univers newtonià, la muntanya a Catalunya només va poder «aflorar» —i encara de manera excepcional— durant l'edat moderna aprofitant l'interès pel meravellós i l'extraordinari, i emparant-se de la imatge del paradís terrestre.

Sense ser considerats com a paisatges, però, a l'edat moderna un conjunt d'indrets agrícoles i humanitzats va esdevenir el primer medi ambient agradable i amè. En aquest context, aquells espais que no eren susceptibles de ser productius des d'un punt de vista agrari varen resultar desagradables. En principi, això deixava la muntanya fora del terreny de joc dels espais capaços d'atreure mirades (i amb elles, visitants).

Amb tot i això, la literatura humanista donarà proves d'un cert amor per les *muntanyes*, de manera que, amb el Renaixement, es detecten proves d'un canvi en la sensibilitat ecosim-

bòlica¹¹ que fa variar la imatge de *la muntanya* i de *les muntanyes*. Tanmateix, encara que el Renaixement permetés aixecar la vista cap a *les muntanyes*,¹² això no fou suficient per fer néixer l'alpinisme. No serà fins al segle XVIII —després d'un període de desinterès pel tema muntanyenc durant el XVII—¹³ que es produirà l'acarament definitiu dels llocs elevats en un sentit immanent i particularista. Perquè, com diuen Altman i Chemers,¹⁴ inspirats en Tuan, en la cultura occidental les actituds negatives vers la muntanya varen durar fins ben entrat el segle XVIII, i no va ser fins al segle XIX que es varen convertir en més positives. Fins aleshores objectes de por i de repulsió, *les muntanyes* esdevenen al Segle de les Llums objecte de passió i d'estudi,¹⁵ i aquest fet va ser una de les novetats més importants quant al canvi en la percepció i en la representació de *la muntanya* en l'edat contemporània.

El desenvolupament de la curiositat científica moderna portarà alguns científics a *les muntanyes* i,¹⁶ darrere d'ells, primer les classes més privilegiades i, després, el conjunt de la societat. Els botànics, que recorren els Alps i els Pirineus, enllaçant amb la tradició del Renaixement, són els veritables «inventors» de la muntanya, molt més que els geògrafs, diu Numa Broc.¹⁷ Aquest descobriment del nou marc muntanyenc enllaça perfectament amb l'esperit il·lustrat, un esperit que es mirava el medi ambient amb ulls d'enginyer o d'entomòleg.

En un segon moment, la descoberta de la muntanya tindrà certa relació amb el descobriment del sentiment del paisatge. Diem en un segon moment perquè és ben sabut que, durant la major part de la història de Catalunya, el sentiment paisatgístic va ser ignorat o, més ben dit, inexistent. La història del mot *paisatge* ja resulta exemplar: abans del segle XVIII no era possible parlar d'una part del nostre país com si fos un paisatge, simplement perquè el mot encara no existia en la nostra llengua. En comparació amb altres llengües romàniques, aquest concepte va fer entrada de forma molt tardana en la llengua catalana, a la fi del segle XVII. Però, a més a més, l'aplicació del concepte per valorar una part concreta del medi natural encara ho va ser molt més: fins al segle XIX —durant un període en què ja tenim documentada l'existència de la paraula— el mot *paisatge* no volia dir altra cosa que un tipus concret de forma pictòrica. És a la segona meitat d'aquest segle que el concepte és emprat (tal com l'entenem avui dia) per referir-se a una part del medi ambient que serà vista de la mateixa manera que podia ser-ho un quadre que representés alguns indrets del medi natural.

Amb el Romanticisme va poder aparèixer una visió del món muntanyenc en termes artístics.¹⁸ L'anàlisi objectiva, la preocupació racional, pròpies del món il·lustrat, varen desaparèixer quasi completament —excepte en el món finit de significació de la ciència— per deixar pas als sentiments individuals.¹⁹ D'aquesta manera, es donava un dels canvis més importants en la visió tradicional de *la muntanya*. Els autors romàntics se sentiren

fascinats per la potencialitat destructora de la natura i del temps i, davant d'aquesta situació de destrucció, la seva actitud existencial va suposar un reencantament del món a voltes d'ordre religiós i sociopolític.

El cas de Montserrat

S'ha plantejat en diverses ocasions la relació entre l'alpinisme i l'esperit protestant, un tema sobre el qual Philippe Joutard concloïa: «Avant d'être une invention protestante, la montagne est une invention humaniste.»²⁰ El cas de Montserrat ho mostra a bastament.

La tradició de la geografia humanística arrelà profundament a Catalunya,²¹ però el nostre humanisme no deslligà la natura de Déu i es mostrà desconfiat davant del procés de secularització. Amb tot, aquest pensament sobre la natura fou capaç d'arribar a una visió en certa mesura mecanitzada, tot i conservar per a Déu el paper de director de tot aquest mecanisme.²²

El cas de Montserrat demostra que, en un món tan marcadament catòlic com l'Espanya de la Contrareforma, existien els elements necessaris perquè algunes *montanyes* esdevinguessin belles. La *montanya*, doncs, estava preparada per esdevenir un conjunt de fets

Nueva Descripción Geographica del Principado de Cataluña, de J. Aparici, 1720. Detall de la part en què apareix Montserrat.

particulars i obrir-se a *les muntanyes*, de manera que una nova representació de *la muntanya* va esdevenir possible.

Tot plegat va ser possible perquè dins del món contrareformat es disposava d'un conjunt de models o d'imatges per convertir la muntanya en un protopaisatge en el sentit amb què Alain Roger fa servir aquest concepte. Alguns religiosos utilitzaven les imatges paradisiaques per desxifrar algunes muntanyes, especialment Montserrat. Però el cas de Francesc Marès amb Núria deixa veure clarament que, un segle després del final del concili de Trento, era possible aplicar aquestes mateixes imatges a l'alta muntanya. L'interessant, doncs, seria saber per què aquestes imatges no es varen difondre més i per què es va haver d'esperar fins al segle XIX.

Sobre aquest punt —per què Montserrat i no un altre lloc— sabem que, a mitjan segle XVIII, una acta de visita al monestir de Montserrat establia que els frares ermitans que pugessin «a la Montaña a recrearse» assistissin als actes conventuals, se subjectessin al pare vicari «y escusen el andar por la Montaña, y guarden el recogimiento tan propio de su estado».²³ Aquests quatre mots, en la seva brevetat, ens informen de la relació dels frares amb la muntanya i ens deixen veure que Montserrat era utilitzada, en aquell segle XVIII, com a lloc d'esplai pels monjos, com es veu en el fet que Swinburne anotí: «At la Trinidad, the next cell, the monks by turns go up to pass a few days in summer by way of recreation.»²⁴ Va ser en aquest context que, una dotzena d'anys més tard, es va publicar el *Compendio historial*. Aquesta obra exposava que les muntanyes en general causaven horror, excepte la de Montserrat. Segurament la clau d'aquesta afirmació es troba en l'interès que els monjos tenien per la muntanya com a lloc d'esbarjo i la utilització que en feien.

Quan alguns autors moderns varen començar a pensar que Montserrat es trobava en un lloc agradable, no varen tenir a mà massa models per formalitzar aquell indret. D'aquesta manera, Montserrat va ser comparat a un jardí, a una ciutat o a una fortalesa, imatges que no eren neutres, perquè s'interpretaven en sentit positiu, i que només eren possibles per a una societat determinada. Eren les imatges que certs individus —especialment eclesiàstics, bons coneixedors del món bíblic— tenien a la seva disposició. Per això s'entén que la imatge més consistent i que inclogué totes les anteriors estigués basada en la idea del paradís,²⁵ una imatge que es pogué aplicar a certs indrets verds i humits, elevats o no, indrets que adquiriren així característiques paradisiaques. D'aquesta manera, en el Montserrat de l'edat moderna es va començar a poder parlar d'un lloc muntanyenc agradable sense haver de fer ús del mot *paisatge*.

Poc a poc, però, aquesta analogia va anar-se perdent i es va començar a parlar de la descripció dels llocs agradables com d'una *pintura*. Així doncs, quan alguns autors varen

voler descriure la bellesa d'algunes muntanyes, varen haver de parlar d'un «Hermoso Mapa»²⁶ o de la «Descripcion o diseño de la montaña»,²⁷ tot i que el mot més utilitzat va ser *pintura*. L'ús d'aquesta paraula per referir-se al que avui dia anomenem *paisatge* permet parlar d'una representació estètica latent que no acaba de mostrar-se per manca del mot adequat. Aquesta nova analogia permetia acostar encara més la imatge ideal als indrets reals. Finalment, l'aplicació del terme *paisatge* per parlar del mateix indret acabaria de donar el tomb en aquest canvi d'imatges que estem estudiant.

Del menyspreu a la descoberta

Fora dels casos excepcionals de Montserrat i Núria, cap indret muntanyenc no va adquirir categoria de protopaisatge durant l'edat moderna. El més normal era que el mot *paisatge* es fes servir per referir-se a una forma de pintura o a terres plantades de vegetació (campanyes).²⁸

Si el desinterès pel tema muntanyenc es donava ja a l'edat mitjana, durant la moderna el sentiment estètic de la natura es lligava al món agrícola i antropitzat: al segle XVII, Francesc Gilabert deia que a Catalunya hi havia «diversos pedaços de tierra, unos montuosos y agrios, otros llanos»;²⁹ Esteban de Corbera, que les muntanyes de Catalunya «parece que la hazian o esteril, o desierta»³⁰ i la crònica de Miquel Parets, que la Vall d'Aran era «por su terreno áspera, fría y poco tratable».³¹ Les visions negatives de la muntanya i de les muntanyes, per tant, eren a l'ordre del dia. Bernardo Espinalt y Garcia deia que Caldes de Montbui estava «en una hermosa vega, aunque rodeada de montañas»;³² el Baró de Maldà, que la rogalia de Capellades «és alegre per las muchas hortas y agua corrent, no obstant la proximitat de las montañas»,³³ i Pascual Madoz parlava d'Igualada dient que «es agradable la campiña, á pesar de las escarpadas montañas que cruzan el país».³⁴ Per això s'entén que pel Baró de Maldà el Montseny tapés la vista de Sant Celoni, que Josep Aladern (Cosme Vidal) se sentís constret dins les valls andorranes³⁵ o que Francesc Gras tingués un sentiment semblant a la Vall de Ribes.³⁶ Aquest sentiment de tristesa o lletjor davant la muntanya va arribar —d'una manera que no deixa de sorprendre— a personatges vinculats al món excursionista com Francesc Maspons,³⁷ Jacint Verdaguer³⁸ o Artur Osona.³⁹

En tots aquests textos es detecta un desinterès, per no dir-ne menyspreu, pel tema muntanyenc. De manera que, a banda de Montserrat, que representa un cas excepcional,⁴⁰ no serà fins a mitjan segle XVI que es començaran a estimar altres llocs més o menys muntanyosos. Tot i això, i parlant en general, al Pirineu no es produeix un moviment comparable al que succeí als Alps⁴¹ o, en menor escala, a Montserrat durant el Renaixement. Un exemple molt clar es troba en l'obra de Cristóbal de Virués, que parla dels «helados y altos Pirineos

fragosos [...] con mil peligros rigurosos» i es refereix als pics de Montserrat dient que «bastan a divertir y dar consuelo a las más tristes almas y afligidas».⁴² Francisco de Ortega, el 1690, parlarà dels «nunca bien aplaudidos Perineos [*sic*]».⁴³ El naturalista francès Le Monnier, que acompanyava Cassini de Thury l'any 1739 pel Pirineu oriental, referiria unes muntanyes pirinenques «stériles, pierreuses et très peu herbées».⁴⁴

No fou fins al segle XVIII que els obstacles ecosimbòlics que s'oposaven al coneixement del Pirineu començaren a desaparèixer,⁴⁵ tot i que avui dia sabem que el Segle de les Llums va preferir les geleres, els llacs o les cascades als cims de les muntanyes.⁴⁶ Darrere dels botànics francesos, i amb l'impuls del Romanticisme, primer els Alps i després altres massissos, les muntanyes aniran sortint a la llum i es faran més populars quan es produeixi el desenvolupament del termalisme.⁴⁷

Això no obstant, aquesta descoberta es va reduir al Pirineu central.⁴⁸ La resta de la carena i el seu vessant sud varen ser «descoberts» una mica més tard: per als catalans i les catalanes, el Pirineu fou «descobert» al segle XIX. Tot plegat —la descoberta primerenca dels Alps i la seva rèplica al Pirineu central francès— va fer que el nostre Pirineu fos descodificat a partir d'una imatge nascuda als Alps que va tenir una gran repercussió en connectar amb algunes de les necessitats d'importants sectors de la societat catalana.

Ascensió cap al coll de Pimorent, camí d'Andorra. Dibuix del natural de Gaston Vuillier, finals del segle XIX.

Del món de la ciència a la poesia

La descoberta del món muntanyenc, en el nostre país, es deu en bona part al paper dels científics, que en el cas català no varen voler o no varen saber separar la seva recerca d'un sentiment romàntic i sublim que veia en la natura que estudiaven un objecte també per estimar. Cal dir que aquest descobriment posava fi a segles d'història durant els quals el *contemptus mundi* havia impedit una aproximació immanent a la realitat natural i que es va produir, en part, gràcies a l'extensió de l'evolucionisme i, en part, a la seva crítica.

Avui dia tenim clar que l'estima pel medi natural muntanyenc va sorgir de manera evident en els treballs i les excursions dels primers homes de ciència catalans, alguns dels quals —com Jaume Almera, Artur Bofill, Norbert Font i Sagué i altres— eren alhora clergues que es proposaren combatre les modernes teories evolucionistes amb les armes de la ciència. Alguns d'ells eren, també, i això hauria de ser significatiu, destacats excursionistes.

Almera és un personatge clau en la descoberta de la nova mediança, un home que, a més d'explicar el Montseny des del punt de vista geològic, convida a visitar-lo per «disfrutar de las encantadoras escenas y del lisonjero hospedaje con que nos brinda la naturaleza», a més de «panoramas á cual más variados, magníficos y pintorescos».⁴⁹ Cal remarcar que Almera va ser un dels primers autors catalans a utilitzar el mot *paisatge* per parlar d'un indret natural.⁵⁰ En un sentit semblant, el naturalista Artur Bofill inclourà el puig de Bassivé en el seu itinerari cap a Benasc, no només pel seu interès científic, sinó també (i en primer lloc) per «la bellesa del país, la esplendides de la flora, la circumstancia d'estar prop de Serra Negra y d'ésser lo camí de Venasch».⁵¹ En els seus treballs, Bofill tampoc no s'estigué de fer servir el mot *paisatge*.

Al costat dels homes de ciència, la poesia també serví per donar ales a la nova mediança. De tota manera, cal deixar clar que la primera poesia jocfloralisca no va ser massa donada a *les muntanyes*, tot i deixar veure una obertura progressiva al medi natural i —en uns autors més que en altres— a *la muntanya*. Però és que, com deia Josep Romeu, la muntanya, en els primers autors de la Renaixença, només apareix insinuada, perquè estaven més atents al sentimentalisme i a l'enyorament que no pas al món exterior.⁵² Malgrat aquesta poca presència quantitativa, el primer jocfloralisme va ser important perquè —juntament amb el món excursionista— va ser el nucli on es constituí la idea de *muntanya catalana*, una idea que tingué un poder ideològic inqüestionable al tombant dels segles XIX i XX i que assentà les bases de la visió contemporània de les nostres muntanyes.

D'aquesta manera, en els anys posteriors, la burgesia catalana acabarà *veient* la natura a través dels conceptes que li havien proposat excursionistes, pintors, literats, etc. I en aquesta nova mirada hi havia alguns elements políticsocials de gran transcendència: la

imatge de la muntanya en la pintura, la literatura o en el món del teatre era anàloga a la imatge de la Catalunya ideal que tots aquests actors i certs personatges polítics estaven impulsant en aquells dies. Si es volia defensar Catalunya com a realitat nacional, aquesta havia de tenir una certa imatge davant d'un poder estatal centralista i a voltes ineficaç per donar sortida a les reivindicacions de les classes dominants catalanes. En aquest context, l'estètica esdevenia política; i el paisatge, patriotisme.

El món dels balnearis

La utilització dels banys i de les aigües minerals per a funcions terapèutiques va viure una revifada a l'època contemporània: un conjunt de creences d'origen mèdic va fer que els balnearis es posessin de moda entre les classes catalanes més privilegiades a la segona meitat del segle XIX, i que oferissin activitats terapèutiques o d'esbarjo que s'obrien al medi ambient que els envoltava. Carles Bosch de la Trinxeria retrata molt bé la vida d'un d'aquests establiments, la relació amb la gent local i les primeres pràctiques excursionistes en la seva novel·la *Montalba*.

En aquest context, l'existència o no de serralades muntanyoses fou molt important per als establiments hidroterapèutics i per a les topografies mèdiques, perquè la seva presència contribuïa a augmentar els recursos salutífers del medi en què aquests establiments o ciutats creixien. Això va permetre que les muntanyes entressin en el terreny de joc de la clientela d'aquests establiments.

A un primer nivell, alguns d'aquests balnearis tindran petits o grans recorreguts, més o menys enjardinats, que passaran a formar part de la terapèutica associada a l'aigua. Però, a part d'aquests elements propis del balneari, algunes excursions esperaven els pacients, especialment a la Cerdanya balneària de Salvador Badia: «[...] entre mil curiosidades lagos pequeños, ventisqueros y picos elevados desde donde se descubren los más bellos panoramas que pueda ofrecernos la naturaleza en estos países.»⁵³ D'aquesta manera, la vida termal condueix al passeig, a sortir a la muntanya, fins al punt que l'any 1896 els banys Rius de Caldes de Montbui oferien en la seva publicitat uns passejos des d'on es descobrien magnífics panorames com a elements d'esbarjo; també des del menjador es fruïa de «inmejorables vistas al campo, pudiendo asegurarse sin exageración que no los hay mejores en España».⁵⁴

El paisatge, doncs, havia esdevingut un element d'atracció de «malalts», i a la fi de segle ja no s'entén la hidroteràpia sense el complement d'un mínim exercici físic en el medi natural: una guia de les aigües de Sant Hilari, publicada l'any 1895, afirmava que convenia «pasear el agua» que ells mateixos envasaven, per tal de fer exercici muscular.⁵⁵

Si bé els banys varen començar a oferir excursions com a element terapèutic, ràpidament aquestes varen atreure la seva pròpia clientela. D'aquesta manera, a la fi de segle, la *Guia del banyista* del doctor Jimeno explicava que els concurrents als balnearis eren de dos tipus: «[...] enfermos propiamente tales y los que se ha dado en llamar turistas; los primeros interesan al crédito curativo de las aguas, los segundos á la explotación de las mismas.»⁵⁶ El turista complementa i eixampla la demanda dels establiments termals; el paisatge forma part de la teràpia aplicada als malalts i es converteix en l'element essencial per al reclam dels turistes; els atractius naturals, entre els quals les muntanyes, acaben per consolidar-se com a motius suficients per atreure visitants al que al principi eren establiments mèdics.

Les excursions complementen les teràpies, és cert, però aviat se'n desvinculen, fins al punt que el paisatge i la muntanya poden ser motius suficients per atreure «malalts» als nous establiments termals. Ha arribat un moment en què a Sant Hilari, «de cada deu, nou hi van per ... anar á fora, com ells diuen (una céva com qualsevol altre). Barceloní que disposi de tres pessetes y no va á fora es una reresa».⁵⁷ Les aigües varen atreure gent a la muntanya, i la mateixa muntanya va ser utilitzada com a font de gaudi per aquelles estacions que varen anar més enllà de la teràpia.

L'aportació excursionista i turística

En el nostre país, i pel que fa al descobriment del nou món muntanyenc, el paper del moviment excursionista va ser essencial, sobretot a partir del moment —inícis del segle xx— en què aquest va ser definit com una activitat esportiva pertinent de realitzar a la muntanya. La importància del moviment excursionista radica en el fet que la missió apològica que els excursionistes s'havien plantejat de dur a terme va ser una de les vies d'arribada a les classes populars de l'estima per la natura. En altres llocs s'ha destacat l'interès del primer excursionisme per posar al descobert els aspectes humans de Catalunya, més que no la seva realitat natural, i aquest interès és ben cert. De tota manera, la creació, l'any 1878, d'una secció que volia introduir l'alta muntanya a Catalunya —la secció Topogràfico-Pintoresca— es va donar al mateix temps que la descoberta de la muntanya des del punt de vista estètic o contemplatiu. Aquest punt es posa clarament de relleu en el llibre d'actes de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, on es llegeix que la secció Topogràfico-Pintoresca es presentava com un intent de «fer aficionar els catalans i no catalans als nostres paisatges posant Catalunya a l'abast de totes les intel·ligències i de totes les fortunes».⁵⁸

Construïda, poc a poc i a partir de plantejaments com aquests, la imatge de la muntanya a Catalunya s'anirà estenent a la resta de la societat a mesura que l'excursionisme es vagi

fent més popular. D'aquesta manera, les imatges medials que aquestes institucions varen construir es varen transferir a amplis sectors de població. Les primeres curses de muntanya, per exemple, tenien per finalitat atreure espectadors que s'afecionessin a la muntanya.⁵⁹ L'extensió de l'esquí a Catalunya, introduït a partir de 1908, també té aquesta dimensió de propaganda medial.⁶⁰ A més a més, cal dir que els excursionistes també creaven realitat tot defensant la construcció de carreteres o d'altres vies de comunicació.⁶¹ En aquest sentit, Cèsar August Torras va proposar afecionar la «massa general del país» a la pràctica excursionista, «sinó les belleses de nostra terra no seran visitades sinó per nosaltres que no ens deturen els obstacles». Evitar la destrucció d'aquestes belleses també volia dir fer-les conèixer obrint-hi vies de comunicació.⁶²

L'aportació excursionista és important, sobretot, pel fet que va esdevenir, en bona part, la imatge que després es va popularitzar a través de les pràctiques turístiques. L'any 1915, Manel Folch i Torres deia que havia arribat el moment que els sindicats d'iniciativa (les entitats de promoció del turisme) «posin en valor allò que les societats excursionistes han descobert i conservat, ho propaguin i ho donin a conèixer».⁶³ Formalitzades pels excursionistes, les pràctiques turístiques acabaran popularitzant les noves imatges de

Cartell del concurs
d'esports de neu
organitzat pel
Centre Excursionista
Barcelonès, 1927.

Catalunya. La importància de l'excursionisme radica en el fet que els seus practicants eren plenament conscients que estaven gestionant un projecte que donava a veure la realitat d'una altra manera (i val a dir que aquesta nova visió de la realitat no només feia referència al marc muntanyenc). No entrarem, en aquest marc, a tractar les diferències entre les primeres visions excursionistes —de caire historicista— i les posteriors; remarcuem només que el primer excursionisme, més que pel paisatge natural, es va preocupar pel que avui dia anomenem patrimoni.

La pintura de paisatges

Mentre algunes representacions medievals mostren muntanyes de mides gairebé iguals que els personatges que s'hi mouen, amb el gòtic la pintura catalana comença a mostrar els primers rudiments d'allò que més endavant es dirà *paisatge*. Un element clau en aquest procés és la descoberta de la perspectiva entre 1485 i 1490. D'ençà de llavors es podrà començar a distingir els «fondos» de certes pintures, i en aquests es començaran a pintar els primers «paisatges». ⁶⁴ D'aquesta manera, el paisatge ocuparà la part dels llenços i dels murals que abans restava buida, i entrarà en escena, com diu Roger, ⁶⁵ per la finestra.

Així mateix, des del segle XIII la muntanya havia substituït el desert per representar les escenes de la Tebaida, de manera que, progressivament, els ermitans havien anat ocupant un lloc menor en la pintura, i l'escena profana havia passat a ocupar-ne la major part. Finalment el sant acabarà per esborrar-se en un procés que donarà naixement a la pintura de paisatge moderna. ⁶⁶

Gravat de l'*Hortus deliciarum*, d'Herrad de Landsberg, segle XII. En aquesta escena, el mont Sinai és representat com si es tractés d'una pedra.

De tota manera, cal tenir en compte que fins pràcticament al segle XIX no es va considerar interessant de reproduir el medi natural a través de la pintura. Però, a mitjan segle, l'Escola d'Olot marcarà un important canvi de tendència i seran els seus artistes els agents que duran una certa imatge de la muntanya a les grans ciutats catalanes, especialment Barcelona. Tot i així, cal puntualitzar com es va produir aquesta influència, perquè malgrat que amb el Romanticisme el paisatge s'independitzà com a gènere, i que des del curs 1824-1825, a l'escola que depenia de la Junta de Comerç de Barcelona, Pau Rigalt impartí una assignatura de «perspectiva i paisatge»,⁶⁷ el paisatgisme romàntic va ser relativament poc important a casa nostra i es va decantar més cap als *asuntos* de caire històric o religiós.⁶⁸

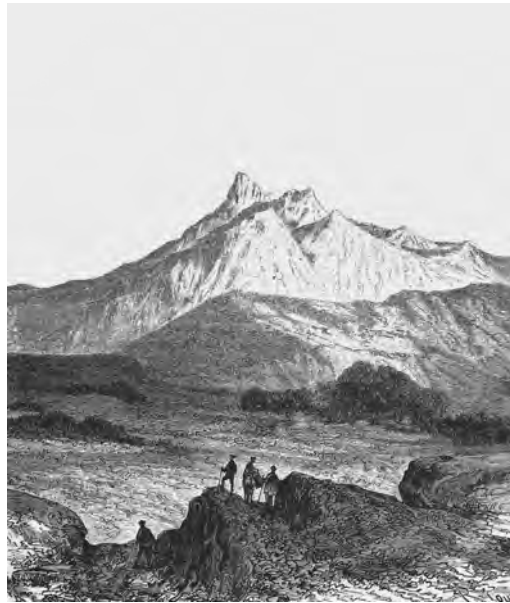
Va ser en un segon moment, amb l'eclosió del realisme, que la pintura paisatgística va prendre força per acabar consolidant-se al darrer terç del segle. Aquest realisme floreix en l'Escola d'Olot i es desenvolupa gràcies a la demanda de la burgesia enriquida durant el període de la Febre d'Or. De tota manera, la muntanya no hi és com a tema central; aquest pas únicament el va fer, i només parcialment, el segon cap de brot de l'escola, Josep Berga i Boix.

Un fet resulta revelador: l'any 1900 el Centre Excursionista de Catalunya col·locava el retrat de Lluís Rigalt a la Galeria d'Excursionistes Il·lustres.⁶⁹ Feia sis anys que Rigalt havia mort, però també feia sis anys del decés de Vayreda o de Martí i Alsina. I els excursionistes —significativament— varen triar aquell pintor que menys paisatge en sentit pur, si se'ns permet l'expressió, havia representat. I és que aquell excursionisme encara s'emmirallava en el Romanticisme i en les runes que formaven el decorat principal en què es jugava el tema o *asunto*. Tanmateix, acostuma a sorprendre la importància que varen tenir els temes paisatgístics en el món de l'escenografia teatral.

L'escenografia teatral

Entre 1800 i 1830 el teatre es democratitza a Catalunya,⁷⁰ i en aquest context es «rubrica la descoberta del paisatge»⁷¹ romàntic dins del món teatral; a la segona meitat del segle XIX aquest art es desenvolupa de manera extraordinària, i amb ell la pintura escenogràfica, fins al punt que l'any 1919 Apel·les Mestres deia que, «una de las más gloriosas manifestaciones del arte catalán, desde mediados del pasado siglo, ha sido y sigue siendo, sin disputa, la pintura escenográfica».⁷² Així, si alguns autors com Verdaguer o Guimerà —l'aportació dels quals no hem estudiat en aquest treball— havien posat nom a les coses i captat l'interès dels espectadors pels llocs on aquestes havien succeït, amb la tasca callada dels escenògrafs, els mateixos llocs, a més de nom, tenien imatge. D'aquesta manera despertaven l'interès per la visita i alhora ajudaven a formalitzar la visió dels espectadors de la ciutat.

Com a exemple, diguem que l'obra *Los Pirineos*, de Víctor Balaguer, que va tenir un èxit extraordinari, presentava un decorat de fons que havia de ser el Pirineu, de Roncesvalles al Canigó, amb els indrets més significatius. «La cosa es difícil para el pintor; pero lo difícil es

Gravat de l'obra *Les Pyrénées Orientales*, de V. A. Malte-Brun, 1882, amb el pont de Ceret i el Canigó al fons.

Imatge del Canigó estreta de la *Géographie illustrée de la France* de Jules Verne, 1879.

possible», advertia Balaguer. Aquest repte va ser acceptat per Salvador Alarma, escenògraf que en va fer els decorats per al Teatre Colón de la capital argentina.⁷³

Amb obres com aquesta, la pintura d'escenaris va ajudar a popularitzar alguns indrets i a fer estimar algunes raconades muntanyenques; es pot dir que aquesta tendència anava en el mateix sentit que la literatura pairalista o que la pintura de paisatge. Però, per les seves diferències sociològiques, l'entrada del sentiment paisatgístic a través del teatre havia de tenir una dimensió popular molt més gran que no pas el món de les exposicions pictòriques dels grans paisatgistes.

Per entendre el funcionament d'aquest procés de formalització, resulta instructiu reproduir uns mots que va escriure Josep Aladern, l'any 1892, a prop de Coll de Nargó:

En aquest punt he pogut contemplar un paisatge magnífich, un ventisquer digne de la Suïssa. A la dreta, y á la part oposada del riu, se divisan unas fileras de pintorescas montanyolas que van perdentse y esfumantse endins, ab algun altre pich nevat, **semblant á una decoració del Guillermo Tell**. Aixó ja fa Pirineus, creume que's bonich. Lo camí es dolent, molt dolent, pero lo agrest del paisatge y la constant vista del Segre, que sembla ensenyarnos lo camí encara que caminant en direcció contraria, lo fan alegre, y ajuda á no cansarnos.⁷⁴

El model suís

Com es veu en aquest text, l'obra teatral *Guillem Tell* havia fornit la mirada d'Aladern d'un model que li permetia interpretar el Pirineu. En aquest cas, estem davant un model purament estètic o formal, però l'ús de la imatge de Suïssa per qualificar el nostre Pirineu —i altres indrets muntanyencs— va tenir una clara dimensió política que estava d'acord amb el nou context sociopolític català.

Cal dir que no hem trobat cap referència a les representacions ni als decorats emprats en l'obra *Guillem Tell* a Catalunya. El que sí sabem és que, després de l'incendi del Liceu de 1861, es varen pintar de nou les sales, i una de les pintures, inspirada en el *Guillem Tell* de Schiller, era deguda a Joan Vicens i Cots⁷⁵ (Barcelona 1830-1886), escenògraf i professor de Llotja. No sabem si Aladern havia vist el món alpi que li inspirava *Guillem Tell* sobre l'escenari d'un teatre o pintat a les parets del Liceu —o si se l'havia imaginat només de llegir l'obra, aspecte, aquest, poc probable. El que sí sembla clar és que l'èxit de *Guillem Tell* es pot lligar al paper que va jugar la imatge de Suïssa en la construcció del tòpic de la *muntanya catalana*.

L'any 1793 Chantreau ja feia servir les geleres suïsses de model per parlar de Montserrat;⁷⁶ el 1842, Sans Cadet comparava Andorra amb els cantons suïssos amb clares intencions polítiques, perquè per ell representava «un phénomène digne de remarque et de l'attention du moraliste et du politique» que havia quedat a recer de la modernitat.⁷⁷ La *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* (1896) parla de «la deliciosa Igualada, ó sea la Suiza catalana»;⁷⁸ Víctor Balaguer, l'any 1868, aplicava aquest model a la Cerdanya i terres dels voltants, «aquellas comarcas llenas de atractivos, de delicias y de encantos»;⁷⁹ per Artur Osona, Arbúcies podria fer la competència a moltes valls suïsses.⁸⁰ El comte de Carlet també va recórrer al model suís per descodificar en termes pintorescos el paisatge andorrà,⁸¹ i Josep Coroleu va fer el mateix per referir-se a la Segarra.⁸² I és que el model més emprat per referir-se a un paisatge sublim va ser Suïssa, és a dir, a grans trets, els Alps.⁸³

El Pirineu, descobert en la conjunció de totes les tendències que s'han repassat més enrere, va ser formalitzat fonamentalment en clau sublim. D'aquesta manera, si l'edat moderna havia ressaltat l'harmonia i la proporció en la muntanya de Montserrat com a elements que la feien agradable, l'edat contemporània va posar de moda el desordre aparent com a font de plaer estètic —i en aquest procés el model de la muntanya suïssa va jugar un paper gens menyspreable.

Suïssa era, en aquell moment, un estat molt mal conegut, i per tant propens a ser idealitzat; però, com diu Serge Briffaud, va ser essencial en la constitució de la imatge de la muntanya que es feren els segles xvii i, especialment, xviii.⁸⁴ Aquest model alpi va marcar

profundament la descoberta del Pirineu, no tant per la seva estètica, sinó perquè l'estat centreeuropeu era vist com «the seat of virtue». ⁸⁵ En aquest entrellat, des del segle XVIII, els habitants dels cantons suïssos varen ser representats en tant que demòcrates d'una natura primitiva; foren tot allò que Europa volia ser. Entre altres coses, un país lliure, ⁸⁶ com lliure era —i havia estat— Andorra.

Com s'ha dit, hi ha força textos que parlen dels nostres espais muntanyencs en termes suïssos. I, com també s'ha vist, si al principi el model suís es va aplicar a Montserrat, cap a la fi de segle XIX s'aplicarà especialment a la franja pirinenca, a la Catalunya humida. La Vall d'Aran, ⁸⁷ el Ripollès, Andorra, la Cerdanya o la Garrotxa ⁸⁸ es formalitzen de la mà del model alpi. També ho farà el Montseny tal com el presentava Ricard Cortada. ⁸⁹

L'alta muntanya catalana

En el procés de descoberta de la muntanya, el primer pas va ser treure-la de l'indicible, perquè, com diu Mazzotti, ⁹⁰ no per molt gran que sigui una muntanya estem obligats a veure-la. A Catalunya, en poc més de tres-cents anys, la muntanya va deixar de ser indicible i va entrar a formar part de l'univers ecosimbòlic d'alguns grups socials. Finalment, ja era pertinent de parlar-ne.

Anunci del licor Canigou, principis del segle XX.

Gravat de Montserrat
fet per Pieter vanden
Berge entre
1700 i 1705.

Però la muntanya també parla de qui som i de qui volem ser. En els dos darrers segles, mentre les muntanyes catalanes accedeixen a l'estatus de paisatge, també adquireixen un nou valor simbòlic. La muntanya dels segles XIX i XX s'associarà a nous valors, fins llavors ignorats, i deixarà de ser, per tant, la mateixa muntanya per esdevenir-ne una altra. Es tracta d'un procés de reencantament, al final del qual el Pirineu esdevé l'origen del país; el Montseny, el símbol de la seva longevitat, i Montserrat, una mena de muntanya temple,⁹¹ la «catedral de les muntanyes».⁹² En aquest moviment, alguns productes «muntanyencs» —com les Aromes de Montserrat o el licor Canigou— se situaran en el mercat utilitzant la potencialitat ecosimbòlica de la natura muntanyenca.

D'aquesta manera aparegué la *muntanya catalana*, un constructe que era alhora físic i simbòlic, un ens polític que es plantejava en un sentit determinat. El model que se li aplicà ja no podia ser el del paradís bíblic, entre altres qüestions perquè l'elit cultural catalana ja no estava dominada per l'Església. Al costat d'aquest grup social, uns sectors burgesos i petitburgesos en creixement, antics membres de la noblesa, científics i professionals de l'ensenyament, etc. controlaven el saber i a través d'aquest control també podien exercir el poder. En aquest context, dotar la muntanya d'una nova imatge era un exercici de poder, de definició de la realitat. Suïssa i els Alps seran pertot, sense importar massa si el lloc concret de la seva localització era verd i humit o no ho era.

El concepte de *mntanya catalana* serà una peça clau en la simbologia nacionalista catalana. La muntanya tindrà un caràcter mític, regeneratiu, serà símbol de puresa i de virginitat.⁹³ Discurs en ell mateix, la *mntanya catalana* construïa símbols que es pretenien eterns amb pedres, fusta i aigua; textos que naturalitzaven l'estada dels catalans en la seva terra.

L'any 1847, Tomàs Bertran considerava que la Seu d'Urgell podria servir com a capital de l'Alta Catalunya⁹⁴ i el 1888 Modest Martí de Solà en donava la capitalitat a Berga;⁹⁵ però més endavant l'alta muntanya catalana va ser cada cop més plana i baixa. A la segona meitat del segle XIX i principi del XX, com a mínim quatre periòdics vigatans duen en la seva capçalera referències a la muntanya: *El Montañés*, *l'Eco de la Montaña*, la *Crónica Montañesa* i la *Gazeta Montanyesa*. En aquest moment d'efervescència muntanyenca, un excursionista cabdal com fou Cèsar August Torras,⁹⁶ l'any 1880, parlava de Vic, com la *capital de l'alta muntanya catalana*, talment com ho havia fet Balmes a mitjan segle o *l'Eco de la Montaña* el 1863.⁹⁷ La *Guia cicerone de Barcelona a Vich* conduïa, el 1877, a la «Capital de la montaña de nuestro antiguo Principado»⁹⁸ i *La Veu del Montserrat* i la seva ànima, Jaume Collell, tampoc no repetien altra cosa l'any 1880.⁹⁹ En el mateix marc, encara no mig any més tard, l'alta muntanya incloïa també Camprodon,¹⁰⁰ població on l'any 1914 apareixia *La Montanya* i, el 1924, *El Muntanyenc*.

A Manresa, l'any 1880 apareixia *La Montaña*; l'any 1932, *La Montaña Republicana*, i al mateix Bages, concretament a Sallent, el 1901, una altra *Montaña Republicana*. A Olot hi tenim *El Faro de la Montaña*, *El Eco de la Montaña*, *El Montanyench* (des de 1902) i *La Montaña* (1923). A Barcelona, Víctor Balaguer també havia fundat *La Montaña de Montserrat*, que des de 1868 es diria *La Montaña Catalana*.¹⁰¹

Tota aquesta efervescència periodística mostra que Osona, la Garrotxa i altres indrets formaven part de la Catalunya muntanyosa i volien ser-ne la capital. Però, des dels anys vuitanta del segle XIX, la capitalitat de la muntanya catalana passaria de Vic a Olot: «Entrat el segle XX, s'acabaria produint un procés d'identificació entre Muntanya, que havia perdut ja la major part del seu antic significat, i comarca d'Olot [...]»¹⁰²

Aquesta *mntanya*, que físicament seria la plana d'entre quatre-cents i cinc-cents metres de Vic o d'Olot, era en realitat un ens social, una idea política que, començant per la comarca, volia intervenir en el destí de la nació. La pintura de l'escola olotina, com la seva literatura, faria de peça clau en aquest projecte que pretenia construir una Catalunya calcada d'un model tradicional i catòlic que, com es veu en el cas dels Vayreda, era d'arrel clarament carlina.¹⁰³ La sang nova que havia de regenerar Catalunya procedia, segons Marià Vayreda, de la muntanya, aquella mateixa muntanya que anys enrere havia estat per Balmes el reducte de la tradició.

Capçalera de *La Covadonga Catalana*, setmanari publicat a Manresa a partir de 1901.

En aquest context, en un procés que no es lliga només al sorgiment d'un moviment regionalista, Andorra esdevingué una mena de paradís, una societat diferent, lliure, independent... D'aquesta imatge també en participaven altres indrets de Catalunya, que tenien en comú el fet que se suposava que eren muntanyencs i allunyats de les grans ciutats. El model suís era ecològic i simbòlic alhora, polític i natural. Servia per definir el medi ambient i alhora donava forma a certs sectors de la societat. Al mateix temps, Montserrat va esdevenir el monument a la independència de la pàtria davant de la invasió francesa, mentre que el Pirineu es consolidaria com el recer que va salvar la pàtria i la religió durant l'edat mitjana.

D'aquesta manera, una publicació vigatana de 1849 parlava de les coves de Ribes com de «un segundo Covadonga».¹⁰⁴ També la història de Montgrony de Joan Vilalta afirmava que «Montgrony és com la Covadonga catalana».¹⁰⁵ Amb motiu de l'anada de la reina Maria Cristina a Montserrat, el 29 de maig de 1888, Celestí Ribera féu un discurs en què qualifica la muntanya com «la Covadonga catalana».¹⁰⁶ Més enllà del repàs de les diferents aparicions d'aquest tòpic, l'important és que aquest fou acceptat, compartit i aplicat també a la ciutat de Manresa.

La idea de la capital del Bages com a segona pàtria de la reconquesta va ser recollida pel manresà Joaquim Sarret i Arbós en una obra que ha restat inèdita¹⁰⁷ i també per Josep Borrell, en una llegenda que pronuncià l'any 1871.¹⁰⁸ Aquesta llegenda va ser publicada de nou en el primer número de la revista *La Covadonga Catalana*, una revista catòlica il·lustrada que es publicava a Manresa des de 1901 i en la capçalera de la qual s'insinuen unes muntanyes de reminiscències montserratines.

EL PIC D'ANETO

atreu l'atenció dels excursionistes, per la seva considerable alçària, per la immensa gelera i pel formós panorama que's divisa des del cim.

LA IMPREMTA JOAN MORRAL

atreu l'atenció
dels industrials
i comerciants,
pel bon gust i
pulcritud dels
seus treballs
: tipogràfics :

CARRER DEL
NORD, N.º 22

TELÈFON 5830

TERRASSA

Anunci publicat
en el butlletí del
Grup Excursionista
Montserrat de Terrassa
l'any 1925.

La *mntanya catalana* va ser una realitat ecosimbòlica fonamentada en idees científiques i polítiques, socials i culturals. Físicament, com havia dit Lluís Marià Vidal,¹⁰⁹ la muntanya rendia a les planes l'aigua, la sorra i la fertilitat. Alhora, simbòlicament, la *mntanya catalana* rebia a contracorrent una sèrie de virtuts que fugien de la ciutat. Aquest procés d'intercanvi ecosimbòlic es va traduir en la creença que la muntanya tornaria als qui s'hi acostessin algunes de les virtuts que s'havien perdut en les ciutats. Físicament, dels cims de les muntanyes en baixava aigua i sorra, però simbòlicament en regalimaven rius de puresa, de valors socials: l'esperma de la regeneració del país en un sentit molt concret. Símbol d'unió i de pau social, la muntanya serà també el paradís de la llibertat, tot i que el concepte sigui pres en sentits força diferents. Per diferents sectors socials, més o menys progressistes, la muntanya esdevé símbol de Catalunya i per alguns sectors catalanistes, símbol també de la llibertat, tot i que pels sectors regionalistes, la llibertat era vista en un sentit diferent del que tenia pels personatges més liberals.

Notes

- 1 François FOSCA (1960), *La montagne et les peintres*, Paris, La Bibliothèque des Arts, p. 11.
Josep ROMEU (1959), *Llibre de la muntanya. Recull comentat de textos muntanyencs*, Barcelona, Editorial Selecta, p. 13-14.
Danielle LECOQ (1991), «Le passage des Alpes au Moyen Age», a *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*, Paris, Éditions du CTHS, p. 201-243.
Numa BROC (1994), «Le milieu montagnard: naissance d'un concept», a *Regards sur la géographie française de la Renaissance à nos jours*, Perpinyà, PUF, p. 389-404.
Claire-Eliane ENGEL (1930), *La littérature alpestre en France et en Angleterre aux XVIIIe et XIXe siècles*, Chambéry, Lib. Dardel, p. 6.
Yi-Fu TUAN (1979), *Landscapes of fear*, Oxford, Basil Blackwell, p. 80.
Laurence MEIFFRET (1991), «L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles», a *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*, Paris, CTHS, p. 107-151.
Alain ROGER (1997), «Du "pays affreux" aux sublimes horreurs», a *Le paysage et la question du sublime*, Villeurbanne, Réunion des Musées nationaux et Association Rhône-Alpes des Conservateurs, p. 187-197.
- 2 Com va dir Engel: «L'inspiration divine descend plus aisément sur les montagnes que partout ailleurs, mais il n'y a aucun rapport entre l'inspiration et l'alpinisme». Claire-Eliane ENGEL (1950), *Histoire de l'alpinisme des origines à nos jours*, Paris, Je Sers, p. 14.
- 3 Julio CEJADOR Y FRAUCA (1990), *Vocabulario medieval castellano*, Madrid, Visor Libros.
R. S. BOGGS, L. KASTEN, H. KENISTON, i H. B. RICHARDSON (1946), *Tentative dictionary of medieval Spanish*, Chapel Hill.
J. GARCÍA FERNÁNDEZ (1990), «De la percepción del hecho montañoso», *Estudios Geográficos*, 199-200, p. 444.
- 4 Alain REY (dir.) (1992), *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris, Dictionnaires Le Robert, p. 1.268.
- 5 Document, de 1250, citat parcialment per Coromines en el seu *Diccionari etimològic* (vol. v, p. 836).
Marc-Aureli VILA (1993), *La geografia en la crònica de Desclot*, Barcelona, Rafael Dalmau editor, esp. p. 11-24.
Bernat DESCLOT, *Crònica*, Barcelona, Editorial Barcino (1949), vol. III, p. 8, 79 i 82.
- 6 Serge BRIFFAUD (1994), *Naissance d'un paysage. La montagne pyrénéenne à la croisée des regards. XVI-XIX siècle*. Tarbes/Tolosa, Archives des Hautes Pyrénées, Université de Toulouse II, p. 32-34.
- 7 Alfred W. CROSBY (1998), *La medida de la realidad. La cuantificación y la sociedad occidental, 1250-1600*, Barcelona, Crítica, p. 51.
- 8 Fritz NUSSBAUM (1952), *Les Pyrénées dans l'ancienne cartographie selon la collection des cartes de la Bibliothèque de la ville de Berne (Suisse). Primer Congreso Internacional del Pirineo del Instituto de Estudios Pirenaicos* [Sant Sebastià, 1950], Saragossa, CSIC, p. 24.
François de DAINVILLE (1964), *Le langage des géographes*, Paris, Picard, p. 167.
- 9 Manuel de TERÁN (1987), *Del mythos al logos*, Madrid, CSIC, Instituto Juan Sebastián Elcano, p. 52 i 67.
- 10 Celso GOMIS (1877), *La tierra. III. Las llanuras y las montañas*, Barcelona, Lib. de J. y A. Bastinos, Editores.
Eteban PALUZIE Y CANTALUZELLA (1901), *Geografía para niños (2º grado) demostrada y ordenada con 46 mapas y 170 viñetas*, Barcelona, F. Paluzie, imp-editor (primera edició de 1880).
- 11 Joan FUSTER (1955), *El descrèdit de la realitat*, Palma, Editorial Moll, p. 9.

- 12 Vegeu: W. A. B. COOLIDGE (1989), *Josias Simler et les origines de l'alpinisme jusqu'en 1600*, Grenoble, Éditions Glénat.
- 13 Numa BROCC, *op. cit.*, p. 389-404. Sylvie de TURCKHEIM-PEY (1991), «Mos in nummis», a *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*, Paris, Éditions du CTHS, p. 78-79.
- 14 Irwin ALTMAN, i Martin M. CHEMERS (1989), *Culture and environment*, Cambridge University Press, p. 30.
- 15 *Images de la montagne. De l'artiste cartographe à l'ordinateur. Exposition organisée par la Bibliothèque Nationale avec le concours de l'Institut Géographique National. Catalogue et Essais*, Paris, Bibliothèque Nationale, 1984.
- P. CAMENA D'ALMEIDA (1969), *Les Pyrénées: Développement de la connaissance géographique de la chaîne*, Amsterdam, Meridian Publishing Co., p. 23.
- 16 Per a Victor Hugo, per exemple, «Les montagnes sont des laboratoires. —La cascade est le pilon —le gouffre est le mortier, pile des arcs-en-ciel, & c.», idees no massa allunyades de les d'altres científics, Saussure sense anar més lluny. Victor HUGO (1987), «Alpes et Pyrénées», *Oeuvres complètes. Voyages*, Paris, Éditions Robert Laffont, p. 881.
- 17 Numa BROCC, *op. cit.*, p. 389-404.
- Numa BROCC (1969), *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIIIe siècle. Contribution à l'histoire de la géographie*, Paris, Bibliothèque Nationale, p. 15-18.
- 18 Pel que fa a la literatura pirinenca, Jean Fourcassié deia: «Avant que les âmes sensibles de la fin du dix-huitième siècle trouvent dans la montagne un paysage en accord avec leurs émotions, les Pyrénées n'occupent dans notre littérature qu'une place infime.» Jean FOURCASSIÉ (1940), *Le romantisme et les Pyrénées*, Tolosa, Annales Pyrénéennes, edició original de 1940, p. 1.
- 19 Francesc FONTBONA (1979), *El paisatgisme a Catalunya*, Barcelona, Destino, p. 23.
- 20 Philippe JOUTARD (1988), «La haute montagne, une invention protestante?», a *La haute montagne. Vision et représentations*, Grenoble, Centre Alpin et Rhodanien d'ethnologie (*Le monde alpin et rhodanien*, 1-2/1988), p. 132.
- 21 M. VILALLONGA, «La tradició dels tractats geogràfics humanístics a Catalunya», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. xxxi, Girona, 1990-1991, p. 109.
- 22 Francisco GARROTE PÉREZ (1981), *Naturaleza y pensamiento en España en los siglos XVI y XVII*, Salamanca, Universidad de Salamanca, p. 33.
- 23 Ernesto ZARAGOZA PASCUAL (1974), «Actas de visita del monasterio de Montserrat», *Studia Monastica*, vol. 16, fasc. 1, Abadía de Montserrat, p. 410.
- 24 Henry SWINBURNE (1779), *Travels through Spain, in the year 1775 and 1776. In wich several monuments of roman and moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot*, Londres, P. Elmsly, p. 59.
- (1823), *Picturesque tour through Spain*, Londres, W. Sharpe, p. 40.
- 25 Francesc ROMA I CASANOVAS (2001), *El Paradís indicible. La representació de Montserrat a l'edat moderna*, Manresa, CECB.
- 26 Narciso FELIU DE LA PEÑA (1683), *Fénix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas y medio para renovarla*, Barcelona, p. 1. (Reeditat l'any 1975 per Editorial Base).
- 27 Anònim (1758), *Compendio historial, o relacion breve del portentoso santuario y camara angelical de Nuestra Señora de Monserrate*, Barcelona, Juan Jolis, impressor, p. 1.
- 28 Joseph FITER (1913), *Enciclopedia moderna catalana*, Barcelona, Gallach.
- Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondencia castellana*, Barcelona, Salvat y comp., entre 1910 i 1912.
- 29 Francisco de GILABERT (1616), *Discursos sobre la calidad del Principado de Cataluña, inclinacion de sus habitadores, y su gobierno. Dirigido a diversos Mecenas*, Lleida, Luis Manescal, p. 1.

- 30 Esteban de CORBERA (1678), *Cataluña ilustrada*, Nàpols, p. 60.
- 31 Miguel PARETS (1893), *De los muchos sucesos dignos de memoria que han ocurrido en Barcelona y otros lugares de Cataluña. Crónica escrita por Miguel Paretts entre los años de 1626 a 1660*, Madrid, Imp. y Fun. de Manuel Tello (Memorial histórico español. Colección de documentos, opúsculos y antigüedades que publica la Real Academia de la Historia, tom xxiv), p. 92.
- 32 B. ESPINAL Y GARCIA (1778-1795), *Atlante español*, Madrid, p. 108.
- 33 Rafael D'AMAT, Baró de Maldà (1986), *Viatge a Maldà i anada a Montserrat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 144.
- 34 *Articles sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó al «Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar» de Pascual Madoz*, Barcelona, Curial, 1985, 2 vols. [La cita ha estat presa del segon volum, p. 17.]
- 35 «Sortint de Sant Julià pareix haver-se acabat la vall; mira cap allà hont vulgas, no veus mes que montanyas que se t'oposan al pas, y un se n'entornaria si no li assegurés lo riu un pas franch». «Caminas poch mes d'un kilòmetre d'aquesta manera y l'horitzó s'aixampla, encar que poch, pero lo suficient per no veuret tancat entre rocas». Joseph ALADERN (1892), *Cartas andorranas. Impresions a la lleugera d'una excursió per les Valls d'Andorra*, Reus, Tip. de C. Ferrando, p. 27-28.
- 36 «Lo que más echo de menos en este valle son bellos y dilatados horizontes. Cerrado á cada paso por colinas y elevados riscos que parecen taladrar el firmamento, solo se nos presenta en pequeñas proporciones y muchas veces en parte empañado por la niebla que baja de las montañas de Nuria ó envuelve la sima del elevado Taga, que por su elevación es conceptuada la sexta montaña de los Pirineos Orientales.» Francisco GRAS Y ELIAS (1891), *A orillas del Freser (recuerdos del valle de Ribas)*, Figueres, Tipografía de M. Alegret y Colom, p. 20.
- 37 «En la muntanya ja canvia tot d'aspecte: les masies ja no són blanques ni vistoses com en les altres comarques, la vall és estreta, la vista poca, tot ja és més trist [,] fins lo terror li acompanya.» F. MASPONS I LABRÓS, «Excursió a Sant Jaume de Frontanyà», BCEC, 18 (juliol-setembre 1895).
- 38 Des del cim del Montcalm (agost de 1883) anotava: «L'espectacle és trist: rocas blancas fereixen la vista per totas bandas, clapejades de congestes més blanques encara; algun estany en lo vessant de las serras [...]» Jacint VERDAGUER (1992), *Excursions i viatges*, Barcelona, Barcino, vol. III, p. 241. Vegeu també la pàgina 260 en què parla del circ de Pessons.
- 39 «Poch diré de Saldes y ses valls, tant abruptes com ermes: si fa no fa, quasi's podrien comparar amb Gisclareny, si bé'l terreno no és tant ni tant sech y têtich; però com té escassa vegetació y careix d'arbrat, puix està penjat en la vessant més aspra del Pedraforca, que sembla que amanaça esclafar-lo, y situat com està en una estreta vall, no pas gens alegre.» Artur OSONA (1898), *Excursió a Berga, Bescaran, Andorra*, Barcelona, p. 14.
- 40 Francesc ROMA I CASANOVAS (2001), «La représentation de Montserrat (xve-xixe siècles). De la merveille à la montagne en tant que paysage», *Géographie et cultures*, 39.
- 41 Serge BRIFFAUD, *op. cit.*, p. 55.
- 42 Citat per Arturo FARINELLI (1940), «Poesía del Montserrat», a *Poesía del Montserrat y otros ensayos*, Barcelona, Bosch, Casa editorial, p. 107-166.
- 43 Francisco de ORTEGA, *Poema heroico*. Conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, signatura R 5380. [Anvers, 1690]
- 44 Citat per Numa BROU (1969), *Les montagnes vues par les géographes et les naturalistes de langue française au XVIII siècle. Contribution à l'histoire de la géographie*, Paris, Bibliothèque Nationale, p. 24.
- 45 P. CAMENA D'ALMEIDA, *op. cit.*, p. 123 i ss.
- 46 Ph. JOUTARD (1996), *L'invention du Mont Blanc*, Paris, Gallimard.
Numa BROU, *Les montagnes vues...*, especialment p. 250 i ss.

- 47 «La valorisation du paysage des montagnes pyrénéennes fut d'abord celle d'un "paysage thérapeutique" qui, à travers les émotions fortes qu'il est capable de communiquer, fournit au spectateur le sentiment sublimé de sa propre existence et lui permet de reprendre possession de lui-même.» (Serge BRIFFAUD, «Médecins, médecine et découverte des Pyrénées [XVIIe-milieu XIXe siècle]», a Vincent BERDOULAY [1995], *Les Pyrénées, lieux d'interaction des savoirs [XIXe-début XXIe s.]*, Paris, Éditions du CTHS, especialment p. 33 i 42-45.)
Cent cinquante ans aux Pyrénées, Tolosa, Bibliothèque Municipale, 1949, p. 23.
- 48 L'any 1813, el botànic Picot de Lapeyrouse escrivia que a excepció de les valls d'Eina i de Montlluís, que havien estat recorregudes pels botànics de Montpeller, la serralada només havia estat estudiada en els Alts Pirineus. PICOT DE LAPEYROUSE (1813), *Histoire abrégée des plantes des Pyrénées, et itinéraire des botanistes dans ces montagnes*, Tolosa, Imp. de Bellegarrigue, p. VII.
- 49 Jaume ALMERA, «Excursió al Montseny», *Memorias de la Real Academia de Ciencias Naturales y Artes de Barcelona*, 2a època, t. 1, p. 436.
- 50 «Anant à la vall de Núria per la de Ribas [...] se disfruta de **paysatges** á qual mes imponents é interessants, no sols baix lo punt de vista geográfic ó físich, sino també baix lo geológich.» Jaume ALMERA (1896), *Historia geológica de la Vall de Núria (Pirineus orientals)*, Barcelona, Estampa de la Llibreria Religiosa (hi ha una edició de 1882), p. 8.
- 51 Artur BOFILL (1884), *Excursió als Pyrineus Centrals. Anada per Aragón, regrés per lo Noguera Ribagorzana*, Barcelona, Est. de Lluís Tasso y Serra, p. 33.
- 52 J. ROMEU, *op. cit.*, p. 22.
- 53 Salvador BADIA (1887), *Balneología. La Cerdaña*, Barcelona, Impr. Redondo y Xumetra, p. 14.
- 54 Vegeu aquest anunci a Ricardo de la PUERTA Y ESCOBAR (dir.) (1896), *Guía ilustrada de las aguas minerales y balnearios de España*, Madrid, Imprenta Colonial.
- 55 *Guía de las aguas minero-medicinales de San Hilario Sacalm*, Barcelona, L. Tasso, 1895, p. 57.
- 56 F. JIMENO (1894), *Guía del bañista en Cataluña*, Barcelona, Imp. Pedro Ortega, p. 11.
- 57 Romualdo VIDA, «Odisea (De Llafranch al Montseny)», retall sense dades conservat a l'Hemeroteca Josep Móra de Granollers, caixa 29, fons Villaronga.
- 58 Llibre d'actes de l'ACEC, núm. 1. Sessió del 24 de gener de 1878.
- 59 El president de la SEM deia l'any 1915 que l'objectiu que els havia mogut a crear aquesta secció havia estat «fomentar l'amor envers les nostres serralades, contribuint a llur major coneixement i fent néixer o revifar l'afecció a les mateixes, divulgant llurs belleses i fent remarcar les excel·lències de la vida en llur contacte [...] cridar la gent a la muntanya, fent-la gaudir en la contemplació de bells espectacles; fer que petgessin les nostres serralades moltes persones que d'altra manera no ho haurien fet». «Repartiment de premis als guanyadors de la cursa de resistència...». BCEC, 240 (gener de 1915), p. 1-24.
- 60 L'esquí, a Catalunya, s'introdueix a través de la SEM del CEC a partir de 1908. Els seus membres eren un grup de «joves ardits i entusiastes [...] portats del seu amor vers les belleses naturals de les nostres serralades i de llur desig de gaudir en la contemplació de les mateixes en tot temps de l'any». CEC (1913), «Els sports de neu a Catalunya», a *Sports d'hivern-1913*, Barcelona, tallers Fiol.
- 61 Vegeu, per exemple, BCEC, 165, 205, 413, 487, 491, 494; el *Butlletí del CE Comarca del Bages*, 43; o bé Francesc ROMA I CASANOVAS (1996), *Història social de l'excursionisme català*, Vilassar, Oikos-Tau.
- 62 Cèsar August TORRAS (1888), «Excursió á San Miquel del Fay desde la Garriga», a *Memòries de l'ACEC*, vol. VIII, 1884. Barcelona, Jaume Jepús, p. 1-15.
- 63 M. FOLCH I TORRES, «Les societats excursionistes i'ls sindicats d'iniciativa», *Butlletí de l'AE Reus*, 1 (abril de 1915), p. 5-7.
- 64 Joaquín YARZA LUACES (1993), «Los "lejos" en la pintura tardogótica. De los Países Bajos a los reinos peninsulares», a *Los paisajes del Prado*, Madrid, Editorial Nerea, p. 29.

- 65 Vegeu, per exemple, Alain ROGER (1997), *Court traité du paysage*, Paris, Gallimard.
- 66 Laurence MEIFFRET (1991), «L'ermite et la montagne dans l'art médiéval XIII-XVI siècles», a *La montagne et ses images. Du peintre d'Akrésilas à Thomas Cole*, Paris, Éditions du CTHS, p. 107-151.
Alain ROGER (1997), *Court traité du paysage*, Paris, Gallimard.
Alain ROGER (1978), *Nus et paysages. Essai sur la fonction de l'art*, Paris, Aubier.
- 67 Cristina MENDOZA (1994), «El gènere del paisatge a Catalunya en el segle XIX», a *Cent anys de paisatgisme català. Centenari de la mort de Lluís Rigalt, Ramon Martí Alsina i Joaquim Vayreda*, Barcelona, Editorial AUSA, p. 11-16.
- 68 Eliseu TRENÇ BALLESTER (1994), «El paisatgisme català i el paisatge europeu en el segle XIX abans de l'impressionisme», a *Cent anys de paisatgisme català. Centenari de la mort de Lluís Rigalt, Ramon Martí Alsina i Joaquim Vayreda*, Barcelona, Editorial AUSA, p. 23-29.
- 69 Josep IGLÉSIES (1964), *Enciclopèdia de l'excursionisme*, Barcelona, Rafael Dalmau, vol. 1, p. 363.
- 70 Xavier FÀBREGAS (1978), *Història del teatre català*, Barcelona, Editorial Millà, p. 90.
- 71 Xavier FÀBREGAS (1975), *Les formes de diversió en la societat catalana romàntica*, Barcelona, Curial, p. 270.
- 72 Salvador ALARMA (1919), *Escenografia. Introducció y notas biogràficas por Apeles Mestres*, Barcelona, Edt. y lib. de Arte, M. Bayés, Pròleg.
- 73 Del pròleg d'Apel·les Mestres a Salvador ALARMA, *Escenografia. Introducció y notas biogràficas por Apeles Mestres*, Barcelona, Edt. y lib. de Arte, M. Bayés [1919].
- 74 Joseph ALADERN (1892), *op. cit.*, p. 14.
- 75 Joaquín MUÑOZ MORILLEJO (1928), *Escenografía española*, Madrid, Imp. Blass, SA, p. 213.
José FRANCÉS (1928), *Un maestro de la escenografía. Soler y Rovirosa*, Barcelona, Diputación Provincial de Barcelona, p. 39.
- 76 «Vous vous rappelez les glaciers de la Suisse, où à des hauteurs immenses s'élèvent perpendiculairement des parties de rochers qui, détachés d'une masse énorme, semblent menacer d'une chute prochaine; tel est le Mont-Serrat. Les sommets des rocs suspendus, qui d'abord effrayent, et auxquels l'œil s'accoutume bientôt, y forment des pilastres irréguliers, des prismes, des cônes, des pyramides, et d'autres figures si bizarres qu'on ne peut leur assigner aucune dénomination. Ces sommets sont blancs, pelés et tristes; mais un peu au-dessous, et dans les ouvertures, il y a de la verdure, et elle y est quelquefois charmante. C'est dans les détours de ces différentes ouvertures que sont situés très-pittoresquement quinze hermitages, habités par de pieux fainéants, qui sont peut-être, dans ce séjour isolé, plus près du bonheur que vous et moi.» (CHANTREAU [1793], *Lettres écrites de Barcelonne, a un zéléateur de la liberté qui voyage en Allemagne*, Paris, Chez Buisson, p. 110-111.)
- 77 J. SANS CADET (1842), *Histoire de la Vallée d'Andorre*, Tolosa, A. N. Dours, éditeur, p. 5 i 39.
- 78 P. S.: *Reseña histórica para un Album de vistas de Montserrat* [1896], p. 132.
- 79 Víctor BALAGUER (1868), «Conferencias familiares», *La Montaña de Montserrat*, 4 (12 de gener), p. 1.
- 80 [Artur OSONA] (1879), *Excursió a la montanya de Monseny per un propietari de la vila de Breda ab la traducció castellana y francesa*, Barcelona, Imp. Barcelonesa, p. 16.
- 81 Comte de Carlet (1905), «Del Segre a l'Ariege a través d'Andorra», BCEC, 127-129 (agost-octubre).
- 82 «En la Segarra hi veurém una successió de serras que semblen una serie de grahons que'ls titans haguessen fet pera escalar lo cel, y timbas y fondaladas, y torrents que bramulan escumejant per poch que dure l'oratge, y masias y ermitas edificadas en paratges tan enlairats que'l viatger los creu inacessibles. No cal pas anar á Suissa ni á Escocia pera trobar una Naturalesa esquerpa y grandiosa ab tota la sublimitat que tenen sos grans pahisatges quan no'ls ha modificat la industria del home.» Josep COROLEU, C. de la R. Academia de la Història (1980), «Prólech», a Joseph REIG I VILARDELL (1890), *Colecció de monografias de Catalunya. Lletra A*, Barcelona, estampa de Ramon Molinas, p. xv.

- 83 Viladevall és clar quan es demana: «¿A qué van a Suiza tantos españoles teniendo el Aran en casa? No puedo comparar estos países, pues nunca he estado en Suiza; pero sí puedo comparar fotografías con fotografías, vistas con vistas. Bien puede Suiza gloriarse de poseer más colosales obras de los hombres; pero ¿qué son las obras de los hombres comparadas con las de Dios?» Antonio VILADEVALL, «El Valle de Arán», *Razón y Fe*, tom xviii, p. 492-506, p. 505.
- 84 Serge BRIFFAUD, *op. cit.*, especialment p. 223 i 229.
- 85 Simon SCHAMA (1995), *Landscape and memory*, Londres, Harper Collins Publishers, p. 479.
- 86 Segons Simon Schama, el text fundador del mite helvètic de la llibertat va ser el *Die Alpen* d'Albrecht von Haller, publicat l'any 1732. Vegeu Simon SCHAMA, *op. cit.*, p. 478-490.
- 87 «El Valle de Arán es una de las comarcas más interesantes del Alto Pirineo: contiene paisajes hermosos, visitados desde años por turistas extranjeros por la facilidad de acceso desde Francia, y tiene panoramas espléndidos como el Pla de Beret con vista preciosa sobre la Maladeta, los circos de Saburedo y de Colomes, lagos de Rius, Artiga de Lin y otros muchos comparables sólo con los Alpes suizos que le ha valido el [sic] Valle de Arán el nombre de Suiza catalana.» *Lérida y el Valle de Arán. Album patrocinado por el Excmo. Ayuntamiento de Lérida y dedicado a los araneses, en testimonio de su más leal patriotismo*, Barcelona, Ediciones Catalonia, 1924, p. 186.
- «[...] sense temença aquí de abusar del mot, se li pot ben concedir an aquesta comarca'l qualificatiu de la Suïssa catalana.» Juli SOLER Y SANTALÓ (1906), *La Vall d'Aran*, Barcelona, Tip. l'Avenç, p. 39.
- 88 «Ne diuen la Petita Suïssa Catalana...» Josep GELABERT (1908), *Guía ilustrada d'Olot y ses valls (La petita Suïssa Catalana)*, Barcelona, Sant Feliu de Guíxols, Octavi Viader, impressor.
- 89 «En efecto, esta población reúne todas las condiciones para ser preferida, puesto que puede el valle de Arbucias competir con los mejores de la Suiza.» Ricardo CORTADA RIERA (1890), *Breve reseña de las aguas minero-medicinales de Arbucias*, Barcelona, Imp. de P. Ortega, p. 3.
- 90 G. MAZZOTTI (1952), *Introducción a la montaña*, Barcelona, Juventud, p. 80.
- 91 Vegeu Jordi MARTÍ HENNEBERG (1994), *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*, Barcelona, Alta Fulla, especialment p. 12-18.
- 92 Francesc Carreras i Candi quan, l'any 1911, també afirmava sobre Montserrat: «La altiva montanya catalana es símbol del llas indisoluble de relligió y patria, com també de la fortalesa y immutabilitat del nostre poble». Francisco CARRERAS Y CANDI (1911), *Narraciones montserratinas*, Barcelona, Imp. de F. J. Altés Añabart, p. 77.
- 93 Jordi MARTÍ HENNEBERG (1986), «La pasión por la montaña», *Geocrítica*, 66 (novembre), Barcelona, UB.
- Joan NOGUÉ (1991), *Els nacionalismes i el territori*, Barcelona, El Llamp.
- 94 «La Seo de Urgel es ciudad episcopal, y está situada al pie del Pirineo, designándola la naturaleza para servir de capital de la Alta Cataluña.» T. BERTRAN SOLER (1847), *Itinerario descriptivo de Cataluña*, Barcelona, Imp. de Oliveres, p. 238.
- 95 Modesto MARTÍ DE SOLÁ (1888), *Barcelona y su provincia. Guía itinerario descriptiva, estadística y pintoresca*, Barcelona, Est. Tip. La Academia.
- 96 Torras creia que amb l'arribada del ferrocarril aquesta aniria canviant i «anirà adquirint de dia en dia, ab lo camí de ferro, tan per sa importancia com per sa situació en lo centre de la alta montanya, nova vida, y vida real y positiva de prosperitat y de grandesa». Cèsar August TORRAS (1880), «Excursió a Vich, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses y Camprodon», a *Memòries ACEC*, vol. 1, p. 227-255.
- 97 Jordi CANAL I MORELL (1993), «Història de dos paisatges. L'Escola d'Olot i la recreació de la muntanya catalana», a *L'Escola d'Olot. J. Berga. J. Vayreda. M. Vayreda*, Barcelona, Fundació La Caixa, p. 59-60.
- 98 Ferrocarril del Norte (1877), *Guía cicerone de Barcelona á Vich*, Vic, Imp. R. anglada, p. 3.
- 99 El núm. 6 de *La Veu del Montserrat* (7 de febrer de 1880) publicava una poesia de Collell dedicada «A la joventut catòlica de la montanya catalana» de temàtica clerical i conservadora molt exacerbadada.

- 100 Vegeu *La Veu del Montserrat*, 31 (31 de juliol de 1880), p. 258.
- 101 Caldria afegir també *Muntanyes empordaneses* (Terrades, 1923), *Pla i muntanya* (Balaguer, 1925), *La veu de la muntanya* (Trempt, 1903), *Montanyes regalades* (Perpinyà, 1915), i encara alguns altres que en la capçalera duen referències al Pirineu, o a altres massissos. Totes aquestes informacions han estat extretes de Joan TORRENT; Rafael TASIS (1966), *Història de la premsa catalana*, Barcelona, Editorial Bruguera, 2 vol.; i de Jordi CANAL I MORELL, *op. cit.*
- 102 Jordi CANAL I MORELL (1993), *op. cit.*, p. 60.
- 103 «Perquè l'Escola d'Olot no és únicament una escola pictòrica. El terme designa una manera de pensar, una manera d'entendre el món i, per damunt de tot, una manera d'entendre la interpretació artística de la realitat. Els membres de l'Escola d'Olot són pintors, però també escriptors i, si molt convé, polítics. El seu pensament és fonamentalment antiliberal, la seva actitud davant de l'art i davant de la vida és reaccionària, entenent "reaccionària" en el sentit més literal del terme, és a dir, com a reacció contra l'agitació política i social que caracteritza la segona meitat del XIX a Catalunya. Berga i els germans Vayreda converteixen, doncs, la seva actuació pública en un veritable programa artístic i social que se sustenta sobre la defensa del pairalisme i del catolicisme i la potenciació del regionalisme. Per això, Olot esdevé, a causa del poder creador de l'art i de la literatura, que sotmeten repetidament la ciutat a processos d'idealització i de desrealització, el mite de la catalanitat ben entesa.» Margarida CASACUBERTA I ROCAROLS; Joan SALA I PLANA (1988), *Cultura i ciutat. Segles XVIII-XIX*, Girona, p. 34-35.
- 104 D. M. C. (1849), «Recuerdo histórico de la carretera de Barcelona á Vich, ó sea privilegio del Rey de Aragon D. Jaime I sobre esta línea de comunicacion», a *El «recuerdo histórico» renovado, ó nuevo almacen de frutos literarios*, Vic, Imp. de Valls, p. 46.
- 105 Joan VILALTA Y CAMPRUBÍ (1887), *Historia del santuari de Nostra Senyora de Montgrony, en la parroquia de Gombreny*, Vic, Imp. i Llib. R. Anglada, p. 40.
- 106 Celestino RIBERA Y AGUILAR (1888), *El patriotismo en Cataluña. Sermón pronunciado el 29 de mayo de 1888 en la solemne fiesta celebrada con motivo de la peregrinación de S. M. la Reina Regente Dª María Cristina de Hapsburgo-Lorena al Santuario de Ntra. Sra de Montserrat patrona del Principado*, Barcelona, tipo-litografía de los sucesores de N. Ramírez y C^a, p. 22.
- 107 Aquest manuscrit diu: «He aquí por que Manresa puede con justicia apellidarse la Covadonga Catalana.» Joaquim SARRET Y ARBÓS, *La ciudad de Manresa. Memoria de propaganda, dedicada a los excursionistas, turistas y demás personas forasteras que se dignen visitarla* [document inèdit], Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa.
- 108 «La Covadonga Catalana ó sia Manresa deslliuradora de Barcelona» llegenda pronunciada per Josep Borrell, publicada l'any 1871 a Manresa i reproduïda després en els primers números de la revista *La Covadonga catalana* (1901).
- 109 Lluís Marià VIDAL (1897), «Discurs del senyor President. Sessió pública inaugural del any 1897», BCEC, 25 (febrer), p. 42-60.